

This is a self-archived version of an original article. This version may differ from the original in pagination and typographic details.

Author(s): Kotilainen, Sofia

Title: Yhteisöllisesti jaettu luku- ja kirjoitustaito : kollektiivibiografinen menetelmä luku- ja kirjoitustaidon historian tutkimuksessa

Year: 2022

Version: Published version

Copyright: © kirjoittajat 2022

Rights: In Copyright

Rights url: <http://rightsstatements.org/page/InC/1.0/?language=en>

Please cite the original version:

Kotilainen, S. (2022). Yhteisöllisesti jaettu luku- ja kirjoitustaito : kollektiivibiografinen menetelmä luku- ja kirjoitustaidon historian tutkimuksessa. In R. Mähkä, M. Ahonen, N. Heikkilä, S. Ollitervo, & M. Räsänen (Eds.), *Kulttuurihistorian tutkimus : lähteistä menetelmiin ja tulkintaan* (pp. 85-102). Kulttuurihistorian seura. Cultural history - Kulttuurihistoria, 17.

KULTTUURIHISTORIAN
TUTKIMUS
Lähteistä menetelmiin
ja tulkintaan

Toimittaneet Rami Mähkä, Marika Ahonen, Niko Heikkilä,
Sakari Ollitervo & Marika Räsänen

CULTURAL HISTORY – KULTTUURIHISTORIA 17

Kustantaja Kulttuurihistorian seura, Turku
ISBN 978-952-68776-8-6 (pehmeäkantinen)
ISBN 978-952-68776-9-3 (PDF)
ISSN 1458-1949

Kulttuurihistorian seura
c/o Kulttuurihistoria
20014 Turku
<http://kulttuurihistoria.net>

© kirjoittajat
Ulkoasu: Henri Terho ja Heli Rantala
Taitto: Heli Rantala

Kannen kuva: Valtionarkiston (nyk. Kansallisarkisto) tutkijasali tarjosi historian-
tutkijoille ajanmukaiset puitteet vuonna 1901. Kuvaaja: Atelier Nyblin A.B. Lähde:
Museovirasto, Historian kuvakokoelmat, HK19650527:2. CC BY 4.0.

Painopaikka: BoD – Books on Demand, Norderstedt, Saksa 2022

VERTAISARVIOITU
KOLLEGIALT GRANSKAD
PEER-REVIEWED
www.tsv.fi/tunnus

Yhteisöllisesti jaettu luku- ja kirjoitustaito
KOLLEKTIIVIBIOGRAFINEN MENETELMÄ LUKU- JA
KIRJOITUST Aidon Historian Tutkimuksessa

Sofia Kotilainen

Viitasaaren seudulla Vaasan läänin itäosissa, joita sittemmin Keski-Suomeksi ryhdyttiin nimittämään, luettiin syyskuuisena sunnuntaipäivänä 1866 Kivijärven kirkkoon jumalanpalvelukseen kokoontuneelle väelle ääneen seuraava kuulutus:

Lauvantaina 22 päivä syyskuuta, kokoontukoot pitäjän miehet pappilaan makasiiniä syyniin, ennen kuin se ennättää särkyä. Ja silloin se annetaan vähimmän ottavallen korjattavaksi. Kivijärveltä 8. pv. Syyskuuta 1866.

Lautamies Matti Hakkarainen.¹

¹ Kirkolliset ilmoitukset 1866, Kivijärven seurakunnan arkisto (KSA). Rakennuksia kunnostamalla pyrittiin turvaamaan osaltaan myös ravinnon riittävyttä. Tilanne oli ollut jo vuosien ajan huono viljavarastojen suhteen Vaasan läänin itäosissakin ja pahempaa oli odotettavissa myös Kivijärvellä. Pitäjäläisiä tuli seuraavina vuosina menehtymään nälkään ja tauteihin enemmän kuin koskaan ennen. Seuraavana syksynä menetettiin lähes koko sato. Pelkästään huhti-toukokuussa 1868 seurakuntalaisia menehtyi yli 250. Myllymäki 1986, 102–103.

Ilmoitusta ei kuitenkaan kirjoittanut kirkonmenoja edeltäneenä lauantapäivänä paperiarkin puolikkaalle (tai kolmannekselle) sen allekirjoittaneeksi merkitty Hakkarainen, sillä teksti muistuttaa varsin paljon seurakunnan tilapäisen lukkarin Antti Herrasen (s. 1840, varsinaisen lukkarin virassa 1869–1913²) käsialaa, kun sitä vertaa muihin tämän kirjoittamiin asiakirjoihin. Herranen nähtävästi laati tuohon aikaan useita muitakin kuulutustekstejä jumalanpalveluksissa luettaviksi kirjoitustaidottomien tai taidoissaan takelleilleiden seurakuntalaisten pyynnöstä.

1800-luvun loppupuoli on äärimmäisen kiinnostavaa aikaa suomalaisen luku- ja kirjoitustaidon tutkimuksen näkökulmasta. Tuolloin näissä taidoissa oltiin ottamassa hitaasti edennyttä, mutta historiallisen suurta harppausta kohti koko väestön kirjoitustaitoisuutta, mikä tosin toteutui vasta suhteellisen myöhään 1900-luvun puolella. Kirkko oli vuosisatojen ajan opettanut seurakuntalaisille kristinopin taitoja, mutta kirkonkirjoihin merkitty lukutaitoisuus kuvasi lähinnä keskeisten opinkappaleiden hallintaa.³ Toiminnallisemmista tekstitaidoista nämä merkinnät eivät vielä välttämättä kertoneet mitään.

Vuoden 1866 kansakouluasetus sysäsi liikkeelle suuren muutoksen kansanopetusoloissa ja väestön osaamisessa⁴ erityisesti sisämaan syrjäseuduilla, joihin keskityn myös tässä pitkän aikavälin tarkastelussa. Uusien koulujen perustaminen muokkasi asenteita vähitellen myönteisemmiksi koulutusta ja kirjoitustaitoa kohtaan. Viimeistään vuosisadan puolivälistä alkaen suomen kielen asema koheni hallinnon, talouselämän, politiikan ja kirjallisen kulttuurin kielenä⁵, samalla kun kirjakieli kehittyi. Etenkin (suomeksi) kirjoittamisesta tuli aiempaa tärkeämpi väline myös erilaisten kotitalouden asioiden hoidossa, ja taidon merkitys kasvoi toisaalta kaikessa yhteisöllisessä toiminnassa.

² KIVI; Kotilainen 2016, 312.

³ Leino-Kaukiainen 2007, 422–426. Pohjoismaiselle lukutaidon opetukselle, josta kirkko vastasi Suomen maaseudulla pitkään, aina 1800-loppupuolelle saakka, oli perinteisesti tyypillistä luku- ja kirjoitustaidon erottaminen toisistaan: pääpaino oli ulkolukuun perustuneella lukutaidolla, mutta kirjoitustaitoa ei aiempina vuosisatoina pidetty tarpeellisenä taitona maatalouden piirissä työskennelleelle väestölle. Peltonen 1992, 93.

⁴ Nurmi 1988.

⁵ Kotilainen 2015; Nurmio 1947.

Tarkastelen tässä artikkelissa joukkoelämäkerrallisen eli kollektiivibiografisen menetelmän hyödyntämistä yhteisöllisesti jaetun luku- ja etenkin kirjoitustaidon tutkimuksessa. Analysoin menetelmän avulla esimerkinomaisesti, miten toiminnallinen luku- ja kirjoitustaito kehittyivät maaseudun olosuhteissa 1800-luvun puolenvälin jälkeen (oppivelvollisuuden säätämistä edeltäneinä vuosikymmeninä), mihin ja miksi niitä tarvittiin sekä millaisia merkityksiä niille annettiin. Samaan aikaan, kun toiminnallinen luku- ja kirjoitustaito kehittyivät yksilöllisinä taitoina etenkin kansakoulun käymisen myötä, niiden jaettu käyttö väheni, mutta muutos tapahtui verkkaisesti. Tutkin, mitä merkitystä luku- ja kirjoitustaidon yhteisöllisellä hyödyntämisellä oli siirtymävaiheessa paikallisyhteisön jäsenille. Vertaan, millaisia eroja näissä määritelmässä ilmeni paikallisyhteisön verkostoissa eri väestöryhmien, sukupolvien ja sukupuolten kesken ja mistä syystä.⁶

Pohdin säilyneiden lähteiden mahdollistamassa valossa erityisesti sitä, miten naisten osuus näiden yhteisöllisesti jaettujen taitojen käyttäjinä ja välittäjinä näyttäytyy tutkijalle, koska sitä ei ole aiemmassa tutkimuksessa huomioitu riittävästi. Tarkastelen samalla metodologisesti, miten historiantutkimus voisi tarkemmin huomioida samassa paikallisyhteisössä vaikuttaneet erilaiset käsitykset rahvaan luku- ja kirjoitustaitoisuuden merkityksistä. Kysynkin, miten tutkimuksessa voisi tuoda enemmän esille maatalousväestölle itselleen keskeisiä luku- ja kirjoitustaidon merkityksiä.

Joukkoelämäkerrallinen tarkastelu tavoittaa arjen kirjurit

1800-luvulta säilynyt suomeksi kirjoitettu asiakirja-aines sisältää usein piirteitä paikallisesta puheesta. Suomenkielinen maaseudun asujaimisto koetti puristaa sanottavansa paperiarkeille, murteelliset sanat hakivat muotoaan ja moni tarvitsi viestinsä välittäjäksi kirjurin. Maaseudulla vain muutama harvinaisen taidon hallinnut yhteisön jäsen saattoi aluksi

⁶ Olen tarkastellut tätä aihetta laajemmin Suomen Akatemian 2011–2014 rahoittamassa tutkijatohtorin hankkeessani *The Benefits of Literacy in Everyday Life: The impacts of improved literacy on the opportunities for social advancement in remote local communities (c. 1800–1930)*. Ks. Kotilainen 2016.

huolehtia kirjoitustehtävistä muiden pitäjäläisten puolesta etenkin virallisissa yhteyksissä⁷. Voidakseen havainnoida tätä luku- ja kirjoitustaitoon liittynyttä työnjakoa lähteistä onkin tutkittava yksityiskohtaisemmin siihen liittyviä yhteisöllisiä verkostoja.

Kollektiivibiografinen eli joukkoelämäkerrallinen tutkimusmenetelmä voi selittää aikaisten toimintaa ja sitä kautta myös lukemiselle ja kirjoittamiselle annettuja yhteisöllisiä merkityksiä. Menetelmän avulla on mahdollista tutkia joukkoa henkilöitä, jotka muodostavat yhteisön esimerkiksi asuinpaikkansa, yhteiskuntaryhmänsä, ammattinsa tai sukulaisuussuhteidensa perusteella. Yksittäisten elämäntarinoiden sijasta analyysin ytimessä on näiden ryhmän jäsenten välisten suhteiden ja verkostojen tarkastelu. Ryhmäelämäkerrassa tutkittavien henkilöiden elämänvaiheet kytkeytyvät paitsi toisiinsa, usein myös jonkin historiallisen ilmiön tai prosessin tutkimiseen ryhmän yhteistoiminnan kautta.⁸

Kollektiivibiografisen menetelmän myötä on mahdollista tutkia viranomaisten tuottamien lähteiden avulla tarkemmin sellaisiakin maaseudun lukijoita ja kirjoittajia, joista on yksilöinä jäljellä vain muutamia henkilötietoja, kuten lukutaitomerkintöjä kirkonkirjoissa, muttei muita biografisia lähteitä tai omaelämäkerrallista kirjallista tuotantoa. Ryhmää tarkasteltaessa hajanaiset ja vajavaisetkin lähteissä esiintyvät tiedot maaseudun väestön luku- ja kirjoitustaidosta on mahdollista koota yhteen niitä vertailevaksi tietokannaksi, jolloin ryhmänä näistä henkilöistä piirtyy vahvemmin kuva lukijoina ja kirjoittajina suhteessa toistensa elämään ja toimintaan paikallisyhteisön verkostoissa.⁹ Perinteisen kunnallishallintoon keskittyvän paikallishistorian kirjoituksen valossa muutamien luotettujen miesten toiminta korostuu maaseutuyhteisöjen tutkimuksessa hyödynnetyissä lähteissä, kun taas joukkoelämäkerrallisen menetelmän avulla voi havainnoida erityisesti naisten osuutta arkielämän yhteisölliseen lukemiseen ja kirjoittamiseen sekä yhteisöllistä työnjakoa vaikkapa kirjoitustaidon osalta.

Suomalaisessa tutkimuksessa on 2000-luvulla aiempaa useammin tarkasteltu, miten luku- ja kirjoitustaito näyttäytyivät 1800-luvun rah-

⁷ Ks. esim. Rantanen 2014.

⁸ Caine 2010, 61.

⁹ Joukkoelämäkerrallisesta menetelmästä erityisesti historian tutkimuksessa ks. tarkemmin esim. Erickson 1997; Keats-Rohan 2007; Possing 2015.

vaan ”itseoppineiden” kirjoittajien elämässä.¹⁰ He olivat monella tapaa poikkeusyksilöitä omissa yhteisöissään harvinaisten taitojensa vuoksi. Kukaan ei kuitenkaan oppinut lukemaan tai kirjoittamaan tyhjiössä täysin itseksään ilman alkeisopetusta tai kirjallisia esimerkkejä tai elinympäristön vaikutteita.¹¹ Käsite itseoppinut häivyttää pitkälti näkymättömiin sen yhteisöllisen ja kulttuurisen kontekstin, jossa lukemaan ja kirjoittamaan oppiminen aina lähtökohtaisesti tapahtuu huolimatta siitä, millaisen määrän muodollista koulutusta henkilö on näitä taitoja varten saanut. Siksi itseoppineen lukijan tai kirjoittajan sijasta toimivampi käsite tutkimuksessa voisi olla *omatoiminen* lukija tai kirjoittaja, joka aktiivisesti haki ja imi oppia lähiympäristöstään. Kirjallinen kulttuuri, siihen liittyneet arvot, normit ja merkitykset olivat paikallisyhteisöissä läsnä myös niiden väestön enemmistöön kuuluneiden elämässä, jotka eivät itse juurikaan lukeneet saati kirjoittaneet. Tästä pitivät huolen kirkko (lukkarin- ja rippikoulun, kinkerikuulustelujen ja jumalanpalvelusten muodossa) sekä oikeuslaitos, joka tarvitsi monenlaisia kirjoitettuja asiakirjoja työskentelynsä tueksi myös maaseudun väestöltä. Moni kirjoitustaidon alkeet oppinut halusi virallisissa asioissa turvautua kirjoittajana taitavampaan lähiyhteisön jäseneseen. Tästä syystä tutkimuksessa olisi tarpeellista tunnistaa tarkemmin myös lähteistä ilmi käyvä taitojen vajavaisuus ja käyttää käsitteitä *osalukutaitoinen* tai *osakirjoitustaitoinen*¹², jotka kertovat yksilön saaneen jossain määrin opetusta näiden taitojen alkeissa joko koulussa tai muuten esimerkiksi kotiympäristössä.

Hyödynnän aineistonani keskisuomalaista Kivijärven pitäjää koskevia alkuperäislähteitä, kuten kansankirjastojen ja viranomaisten arkistoja (esimerkiksi kirkonkirjojen genealogisia tietoja sekä rippikirjojen lukutaitomerkitöjiä) sekä niiden pohjalta kokoamiani kollektiiv-

¹⁰ Esim. Kauranen 2013.

¹¹ Ks. myös Ollila 2010, 77. Esimerkiksi Keravuori (2011, 183–184) mainitsee itseoppinut-käsitteen ristiriitaisuuden ja käyttää sitä myös lainausmerkeissä, koska sillä ei kuitenkaan yleensä tarkoiteta sananmukaisesti itse kirjoittamaan oppineita, vaan määritelmänsä mukaisesti henkilöitä, joilla on vain vähän tai ei ollenkaan muodollista koulutusta luku- ja kirjoitustaidossa.

¹² Myllyntaus 1990, 158.

vibiografisia tietokantoja.¹³ Yhdistän niiden sisältämiä tietoja toisiinsa ja näiden pienoiselämäkertojen avulla avaan näkyviä paikallisten perheiden luku- ja kirjoitustaitoon. Tutkimastani yhteisöstä ei ole juurikaan säilynyt yksityishenkilöiden omaelämäkerrallista aineistoa, kuten kirjeitä tai päiväkirja-aineistoa, maataloudessa työskennelleen väestön enemmistön osalta, minkä vuoksi viranomaisarkistot muodostavat keskeisimmän lähteen.

Keskityn lähteistä erityisesti kirkollisiin kuulutusteksteihin eli käsin irrallisille paperiarkeille kirjoitettuihin tiedonantoihin, joissa suomenkielisen väestön haparoiva omankielinen kirjoitus kohtasi vanhan virkakielen kiemurat. Kirkonkuulutukset sisältävät paikallisten virkamiesten tehtävänsä puolesta laatimien kuulutusten lisäksi yksityisten pitäjäläisten ilmoituksia, jotka kytkeytyivät tiiviisti arkielämän ilmiöihin ja muistuttivat luonteeltaan myöhempiä sanomalehti-ilmoituksia¹⁴. Näitä ilmoituksia laadittiin käytännön synnyttämän tarpeen vuoksi, oli ilmoittaja sitten kirjoitustaitoinen tai ei, joten tutkijan näkökulmasta ne tarjoavat erityisen hedelmällisen lähtökohdan tarkastella sitä, mihin kirjoitustaitoa konkreettisesti tarvittiin yhteisön toiminnassa.

Tutkimieni henkilöiden luku- ja kirjoitustaitoisuutta voi lähestyä perinteiseen tapaan kirkonkirjojen lukutaitomerkitöjen avulla¹⁵, mutta ne ovat enemmänkin osoitus ”ulkolukutaidosta” ja varsin kapeita todistusvoimaltaan. Kuulutusten tekstit taas kertovat kirjoittajansa funktionaalista taitotasosta paljon havainnollisemmin, joten näiden tietojen yhdistäminen tuottaa syvempää tietoa aiheesta. Funktionaalinen eli toiminnallinen luku- ja kirjoitustaito on yhteisöllisissä verkostoissa aktiivisesti ja tavoitteellisesti käytettävää luku- ja kirjoitustaitoa, jonka avulla pyritään hankkimaan tai tuottamaan tietoa, arvioimaan sitä kriittisesti ja vaikuttamaan näiden taitojen avulla sekä yksilön että yhteisön elämässä tärkeisiin kysymyksiin, ehkä myös tavoittelemaan sosiaalista nousua.¹⁶

Lukutaitoisuus aiheuttaa tällöin väistämättä muutoksia myös yhteisöllisiin suhteisiin. Kyse ei ole kuitenkaan vain siitä, mitä luku- ja kirjoi-

¹³ Joukkoelämäkerrallisen tietokannan muodostamisesta paikallisyhteisön tutkimuksessa tarkemmin Kotilainen 2011; Kotilainen 2016, 48–51.

¹⁴ Kotilainen 2016, 46.

¹⁵ Johansson 1977, 22–38.

¹⁶ Barton & Hamilton 1998, 6–13; Verhoeven 1994, 12–13.

tustaito tekee ihmisille, vaan erityisesti siitä, mitä ihmiset tekevät näiden taitojen avulla. Ne eivät sinänsä tuota välttämättä kokonaan uudenlaista ajattelutapaa, mutta esimerkiksi asioiden kirjaaminen muistiin voi auttaa henkilöitä tekemään sellaista, mikä ei aiemmin ollut mahdollista: palaamaan aiempiin asioihin, opiskelemaan enemmän uusia asioita tai pohdiskelemaan ja erittelemään kirjoitettuja tekstejä syvemmin.

Vaikka suoranaista kirjallista kerrontaa siitä, miten maaseudun ihmiset itse määrittivät luku- ja kirjoitustaidon merkityksen, ei olisi-kaan aina säilynyt lähteissä, aikalaisten kokemusmaailmaa voi tavoittaa myös tarkastelemalla mikrohistoriallisesta ja joukkoelämäkerrallisesta näkökulmasta, miten he käyttivät näitä taitoja arjessa ja millaisia merkityksiä niille (epäsuorastikin) annettiin. Mikrohistoria toimii avaimena tiettyyn aikakauteen ja sen ajattelutapoihin vuorovaikutuksessa makrohistoriallisten näkökulmien kanssa.¹⁷ Koska maaseudun yksittäisistä lukijoista ja kirjoittajista on säilynyt vain sirpaleisia lähteitä, kollektiivibiografian eli joukkoelämäkerran hyödyntäminen mahdollistaa koko paikallisyhteisön jäsenten vertailevan tutkimisen ja ryhmänä heidän toimintansa kuvaa yksityiskohtaisemmin aikalaisten mentaliteetteja. Kollektiivibiografista menetelmää tarvitaan lukutaitotutkimuksessa, jotta näiden taitojen yhteisölliset ja kulttuuriset merkitykset¹⁸ olisi mahdollista saada monisyisemmin selville.

Taitojen harvinaisuus keskittää kirjoitustehtäviä

Luku- ja kirjoitustaito rakentuvat ja opitaan yhteisöllisesti ja kulttuurisesti.¹⁹ Paikallisyhteisö myös määrittelee lukemisen ja kirjoittamisen käytännöt ja rajat.²⁰ Tutkimassani maaseutuyhteisössä ennen 1860-lukua syntynyt väestönosa ei ollut vielä yleensä käynyt koulua, vaan taidot kehittyivät aluksi etenkin kirjoitustaidon osalta yksilöllisesti ja

¹⁷ Davis 1996, 14; Lyons 2013, 16.

¹⁸ Mm. Ginzburg 2007 (1976). Vastaavaa verkostanalyysiä säätyläisperheiden ja oppineiston luku- ja kirjoitustaitojen käytöstä ja merkityksestä on tehty useammin ja yleensä kirjallisia lähteitäkin on tällöin käytettävissä enemmän. Esim. Leskelä-Kärki 2006.

¹⁹ Lyons, Kotilainen & Mäkinen 2015.

²⁰ Laine 2018.

eritasoisina kotiopetuksen varassa sekä satunnaisesti myös lukkarin ohjauksessa tai pyhäkoulussa, mikäli tähän oli mahdollisuus. Toisaalta taitoja opittiin lapsesta saakka myös aikuisväestön toimintaa sivusta seuraamalla kotiympäristössä tai laajemmin kyläyhteisössä. Esimerkiksi uskonnollinen lukutaito edellytti kristinopin perusteiden hallintaa, ja siihen harjaannuttiin osallistumalla jumalanpalveluksiin sekä käymällä aikanaan rippikoulu. Hallinnollista tai oikeudellista lukutaitoa tai paremminkin tekstitaitoja taas opittiin iän myötä seuraamalla, miten kyseisissä tilanteissa toimittiin tai jopa hankkimalla lisätietoja lakiasi-oita koskevista opaskirjoista²¹. Siksi yksilöiden taidot ovat myös olleet hyvin pitkälti yhteisesti jaettuja taitoja, joita on käytetty koko perheen tai lähiyhteisön hyväksi. Niihin liittyi yhteisvasteuullisia piirteitä, kuten lasten alkeisopetuksesta huolehtiminen kodeissa.

Näistä syistä voidaankin perustellusti puhua jaetun luku- ja kirjoitustaidon käsitteistä, joilla tarkoitetaan luku- ja kirjoitustaidon käyttöä laajemman ryhmän tai yhteisön hyväksi siten, että tekstejä luetaan ääneen välittäen tietoa toisille perheenjäsenille tai joku kyläläisistä toimii kirjurina toisen puolesta laadittaessa elämänkulun näkökulmasta välttämättömiä asiakirjoja²². Siirtymävaiheessa suullisesta kirjallisen kulttuurin piiriin joku kotitaloudesta tai naapurustosta hallitsi nämä taidot, ja lukijan tai kirjoittajan tehtäviin voitiin erikoistua hieman samaan tapaan kuin tiettyihin käsityötaitoihin. Taitavat lukijat ja kirjoittajat voitiin myös lähettää opiskelemaan lakkareiksi tai kansakouluseminaariin, jotta he saattoivat palattuaan opettaa paikallisyhteisön toisia asukkaita.²³

Kirkonkuulutukset toimivat vielä 1800-luvun loppupuolella merkittävänä tiedotuskanavana paikkakuntalaisille.²⁴ Kirkossa käyminen väheni vuosisadan vaihdetta kohti, mutta tieto kulki harvojenkin kirkkovieraiden mukana näiden omille kyläkunnille, missä sana levisi suul-

²¹ Kivijärven osalta ks. Kotilainen 2016, 260.

²² Ks. tästä ilmiöstä ja sen historiasta tarkemmin mm. Lyons 2013, 46; Rantanen 2014.

²³ Esim. Kotilainen 2016, 119; ks. myös Kotilainen 2021, 125.

²⁴ Vasta sanomalehtien tilaamisen yleistyminen vähensi kuulutusten merkitystä tiedotuskanavana. Maallisten kuulutusten osalta järjestelmä lakkautettiin lopulta 1925. Alanko 1999, 88.

lisesti naapureiden tietoon. Se saattoi auttaa ongelmien ratkaisemisessa, jos kävi seuraavasti:

Kuulutus.

Hoikasta on tuluna kuusi lamasta pois laitumelta joisa on yksi musta ja viisi valkosta joisa on semonen merkki että vaseman korvan nenä poikki ja siten pykälä samasakorvasa jotka ovat kesävillonen joka niistä saisi tietova ja ilmoitais tavalista maksuva vasta anetu hoikasta se 11 p. loka tänävuona 1873.

Petter Prantt [Brandt]

Hoikan²⁵ Petterin eli Pekan lampaat olivat siis hukcateillä. Kadonneiden kotieläinten tai esineiden olinpaikan selvittäminen oli yksityishenkilöille yleinen syy ilmoittaa asiasta kirkossa. Esimerkiksi vuonna 1865 vastaavanlaisen kadonneiden lampaiden etsintäkuulutuksen jumalanpalveluksessa luettavaksi toimitti Kivijärven Saramäen talon isäntä Erik Hakkarainen, joka oli toiminut myös kirkkoväärinä. Tässä tapauksessa isompi vahinko sattui, vaikka näillä kolmellakymmenellä lampaalla oli kellot kaulassa. Hakkaraisesta puhutaan ilmoituksessa ”alakirjoitaneena”, mikä on tulkittava siten, että hän oli myös itse kirjoittanut kuulutuksen.²⁶

Nälkävuosien jälkeen kuulutettiin tarkkaan kadonneista tavaroista maastoon unohtuneista jyväsäkeistä alkaen. Vaatteita vaikutti myös unohtuneen kirkkomatkoille tasaiseen tahtiin:

Itäkirkon aikana illalla katosi yksi vaimoväin nuttu pohjois puoleisesta kirkon porstuasta joka sen on löytänyt pyyvetään kunniallista palkintoa vastaan tuomaan Suntiolle Kivijärvellä Elokuun 9. päivänä 1873.

Wilhelmiina Kinnunen²⁷

Wilhelmiina ei kirjoittanut ilmoitustaan itse, koska siinä käsiala oli sama kuin seuraavana arkistoidussa kuulutuksessa (ehkä suntion tai lukkarin). Ilmoituksen alle kirjatusta nimestä ei siten voi aina suoraan

²⁵ Hoikka-niminen talo Kivijärven Hoikanperällä.

²⁶ Kirkolliset ilmoitukset 1865, KSA.

²⁷ Kirkolliset ilmoitukset 1873, KSA.

päätellä kirjoittajaa. Petter Brandt kuitenkin oli oppinut kirjoittamaan todennäköisesti siitä syystä, että hän oli viitasaarelaisen siltavoudin Johan Henrik Brandtin jälkeläinen²⁸ ja kirjoitustaitoa lienee pidetty erityisessä arvossa perhepiirissä. Tekstissä näkyivät puhutun kielen piirteet, päiväyksessä lisäksi ruotsin kielen vaikutteet. Brandt tosin jätti persoonallisesti tekstistään pois kaksoiskonsonantit lähes säännönmukaisesti muualta kuin nimestään, vaikka ne olivatkin olennainen osa paikallista murretta.

Tarve viestiä muulle paikallisyhteisölle kirjoittaen syntyi esimerkiksi juuri silloin, kun maaseudun asukkaat kadottivat karjaa, henkilökoh-
taisia arvoesineitä tai muuta maataloustöissä tarpeellista. Suomeksi kirjoitettu teksti tavoitti muut alueen asukkaat kuitenkin suullisessa muodossa, papin ääneen lukemana. Kirjoitusasua merkittävämpää oli viestin sisältö. Siinä missä paikalliset virkamiehet saattoivat kuulutusten avulla käskää, kehottaa ja velvoittaa uhkasakon uhalla paikkakuntalaisia toimimaan, yksityisten kuulutukset kertovat enemmänkin arkisesta elämästä, ja samalla ne tulevat juorunneeksi kiinnostavia yksityiskohtia siitä, miten väestö suhtautui vaikkapa kirjoittamiseen.

Yhteisöllisen luku- ja kirjoitustaidon sukupuolittuneet käytännöt

Yksityishenkilöiden toimesta laaditut kirkolliset kuulutukset ovat 1800-luvun puolenvälin jälkeisen luku- ja kirjoitustaidon murrosvaiheen näkökulmasta keskeinen tiedonvälityksellinen rajapinta, jossa suullisen kulttuurin ylivalta sekoittui, laimeni ja lopulta vaihtui kirjalliseen. Syrjäseuduilla suomen kieli tuli viimeistään 1870–1880-luvulta lähtien vahvemmin ruotsin kielen rinnalle yksityiseen elämänpiiriin kuuluneiden virallisiasiakirjojen, kuten kuulutusten tai perukirjojen kieleksi.²⁹ Yhä edelleen 1800-luvun viime vuosikymmeninä valtaosa aikuisväestöstä oli kirjoitustaidotonta ja sisälukutaidotkaan eivät olleet vahvat.³⁰

²⁸ KIVI.

²⁹ Kirkolliset ilmoitukset 1860–1920, KSA; Perukirjat 1869–1905, Saarijärven tuomiokunta (ST), Kivijärven kärjäkunta (KK); Kotilainen 2015.

³⁰ Leino-Kaukiainen 2007.

Kivijärvellä nämä taidot olivat vielä tavallista heikkommat³¹, minkä voi havaita myös tarkastelemalla yksityishenkilöiden kirkollisia kuulutuksia. Tästä syystä luku- ja kirjoitustaito olivat paikallisesti harvinaista pääomaa, jota hyödynnettiin usein kollektiivisesti siten, että perheenjäsen, naapuri tai kyläläinen luki tai kirjoitti myös toisten puolesta.³²

Esimerkiksi vuonna 1869, heti suurten nälkävuosien jälkeen, kivijärveläisten perukirjoja kirjoittivat suomeksi suntio Antti Hakkarainen ja lukkari Antti Herranen. Pääsyvaatimuksena lukkarin tehtävään oli tuohon aikaan luku- ja kirjoitustaitoisuus, koska lukkari huolehti muiden seurakunnallisten tehtäviensä ohella myös pienten lasten opetuksesta.³³ Lisäksi lautamiehet, kirkkoväärtit ja muut yhteisölliset luotamushenkilöt (yleensä talonisäntiä tai käsityöläisiä) toimivat luku- ja kirjoitustaitoisina tällaisina välittäjinä rahvaan ja viranomaisten välillä. Naisten puolesta asiakirjoja laativat yleensä miehet. Toisaalta lautamiehenä toimiminen ei välttämättä tarkoittanut miehen olevan kirjoitustaitoinen, koska osa heistäkin merkitsi asiakirjoihin puumerkin allekirjoitukseksi kirjoitustaidottomien asianomistajien tapaan. Lisäksi rahvasta avustivat jo työnsä puolesta sujuvasti kirjoittaneet kansa- ja kiertokoulujen opettajat 1870-luvulta lähtien, kuten Kivijärvellä Kinnulan suunnalla pitkään (1878–1900) työskennellyt Edvard Olsoni, joka kynäili kyläläisilleen asiapapereita vielä vuosisadan vaihteessa.³⁴

Monilla kansanhmisillä olikin tapana korostaa asiakirjoissa omaa kirjoitustaitoaan yhä 1800-luvun viime vuosikymmeninä merkitsemällä esimerkiksi allekirjoituksensa yhteyteen ”omakätisesti” erona heihin, jotka raapustivat allekirjoituksenaan vain puumerkin. Tutkijalle tämä antaa selkeän vihjeen siitä, että kirjoitustaitoisuus haluttiin erityisesti dokumentoida virallisuontoiisiin asiakirjoihin. Tuohon aikaan siitä alkoi vähitellen muodostua tärkeä kansalaistaito. Kansakoulujen perustamisen myötä (Kivijärven ensimmäinen kansakoulu aloitti toi-

³¹ Ks. tarkemmin Kotilainen 2016.

³² Tämä käy ilmi myös paikallisen lainakirjaston lainaustiedoista siten, että teoksia lainattiin osin kollektiivisesti perhekunnittain. Kotilainen 2016, 265–266.

³³ Jalkanen 1978, 110–111.

³⁴ Kirkolliset ilmoitukset 1860–1920, KSA; Perukirjat 1869–1905, ST, KK.

mintansa 1873³⁵) yhä useammin myös rahvaannaiset saattoivat toimia kirjureina syrjäisellä maaseudulla.³⁶ Se, ettei heitä näy etenkin viranomaislähteissä suuressa määrin kirjoittajina vielä vuosisadanvaihteeseen, saattaa johtua myös siitä, että he yksinkertaisesti kirjoittivat enemmän arkisia tekstejä, kuten kirjeitä ja muita sellaisia asiakirjoja, jotka eivät ole säilyneet myöhempien tutkijoiden analysoitaviksi. Silloin tällöin naisia kuitenkin pilkahtelee lähteistä näkyviin.

Naisten allekirjoituksia tarvittiin asiakirjoihin esimerkiksi avioliittokuulutuksia seurakunnasta haettaessa. Useimmiten kirjurina kirjoitustaidottomille toimi mies, joka kuului joko sukuun tai saman kylän asukkaisiin³⁷, mutta marraskuussa 1885 entinen eteläisen piirin kiertokoulunopettaja Henrika eli Riikka Liukko (s. 1852), sittemmin avioliiton myötä rouva Vesterinen, laati kirjeen itsellismies Kristian Aution (Karstulan seurakunnasta) ja hänen morsiamensa Eva Sofia Liimataisen puolesta. Asianomaiset itse vahvistivat pyynnön puumerkeillään.³⁸ Opettajana Riikka Vesterinen oli tottunut kirjallinen viestijä ja edusti siten taidoiltaan parasta osaamista koko pitäjässä ja etenkin eteläisen Kivijärven (myöhemmän Kannonkosken kunnan) alueella, missä hän puolisoineen asui suurta Kivikon taloa.³⁹

Vielä kolmenkymmenen vuoden kuluttua aviokuulutuksia haettaessa oli useita pariskuntia, jotka allekirjoittivat asiakirjan puumerkeillään. Esimerkiksi vuonna 1915 Kivijärveltä haki kuulutuksia eräs itsellismies morsiamineen Karstulasta saakka lähettämällään kirjeellä, jonka oli heidän puolestaan kirjoittanut Taavi Aho. Tämä oli varmemmaksi vakuudeksi lisännyt asiakirjaan maininnan: ”Että allekirjoittaneet – – ovat itse meidän [todistajien] yhtä aikaa läsnä ollessa merkkinsä nimiensä alle piirtäneet sekä sanoneet, että yllä mainittu avioliittoon kuulutuspyyntö on heidän molempain yhteinen vapaa tahto.” Penttilänkylän Kankaan talon vanhin tytär Emma Holm ja hänen sulhasensa Juho Emil Toikkanen taas kirjoittivat samana vuonna nimensä itse asiakirjaan.⁴⁰

³⁵ Kotilainen 2016, 61.

³⁶ Kirkolliset ilmoitukset 1860–1920, KSA; Perukirjat 1869–1905, ST, KK.

³⁷ KIVI.

³⁸ Kirkolliset ilmoitukset 1885, KSA.

³⁹ Kotilainen 2016, 286.

⁴⁰ Kirkolliset ilmoitukset 1915, KSA.

Kaikki eivät vielä tuossa vaiheessa ennen oppivelvollisuuden säättämistä päässeet koulutielle⁴¹, mutta Kankaan lapset, eli Emma sisaruksineen, kävivät kansakoulua Kivijärven kirkonkylällä, minne oli suhteellisen lyhyt matka kotoa järven yli, talvella hiihtäen ja kesäaikaan veneellä sään salliessa. Koulumatkan pituus sekä mahdollisuus irrouttua kotitalouden muista tehtävistä vaikuttivat maaseudulla suuresti koulunkäyntimahdollisuuksiin, minkä vuoksi tutkimuksen näkökulmasta nämäkin olivat lukutaidon oppimista edistäneitä tai estäneitä syitä.

Maaseudun luku- ja kirjoitustaidolle oli viranomaislähteiden perusteella ominaista voimakas sukupuolittuneisuus: kirjoittamisen julkiset areenat olivat ennen kirjoitustaidon yleistymistä rajatut ja niillä toimivat enimmäkseen miehet, jotka muutenkin osallistuivat yhteisten asioiden hoitamiseen.⁴² Toisaalta perheissä etenkin äitien tuli huolehtia alkeisopetuksesta (myös esimerkiksi 1866 kansakouluasetus nojasi edelleen ajatukseen, jonka mukaan alkeisopetus jäi kotien vastuulle).⁴³ Vähitellen nuorempien sukupolvien naiset saivat koulunkäynnin myötä hankittua toimivan kirjoitustaidon, jonka avulla saattoivat auttaa toisia pitäjäläisiä.

Verkostoissa jaettu luku- ja kirjoitustaito kertoo yhteisöllisestä vallankäytöstä

Lukemiseen ja kirjoittamiseen päti tietynlainen työnjako vähitellen modernisoituvassa agraariyhteisössä yhä vuosisadan vaihteessa, kunhan joku kotitaloudessa hallitsi nämä taidot. Esimerkiksi ikä, sukupuoli, suvun perinteet, yhteisöllinen asema ja muut valtasuhteet vaikuttivat osaltaan taitojen karttumiseen ja käyttöön ennen yleisen oppivelvollisuuden säättämistä. Pääasiassa keski-ikäiset tai vanhemmat miehet keskittyivät julkisten tai virallisten asiakirjojen kirjoittamiseen ennen

⁴¹ Oppivelvollisuuden täytäntöönpano toteutettiin Kivijärvelläkin myöhään, kirkonkylän koulussa 1926 ja joiltakin osin muutamien sivukylän koulujen kohdalla viivyteltiin taloudellisiin syihin vedoten aina 1930-luvun lopulle. Tuomaala 2004, 102–107.

⁴² Esim. Kirkolliset ilmoitukset 1860–1920, KSA; Perukirjat 1869–1905, ST, KK.

⁴³ Nurmi 1988.

1900-lukua. Paikallisesti kirjurin tehtävistä vastasivat papin ja lukkarin lisäksi luottamusmiehet, kirkkoväärtit ja muut luotetut miehet sekä muita taitavammat kansankirjurit.

Naisten osuus kirjoittajista oli 1870-luvun syrjäisemmällä maaseudulla vielä vähäinen, mutta heidän määränsä kasvoi vähitellen koulunkäynnin yleistymisen myötä. Vasta muodollinen koulutus ja opettajan ammatti tekivät naisista yhteisöllisesti hyväksytyjä julkisten asiakirjojen laatijoiksi, vaikka lasten alkeisopetusvelvoitteen myötä heidän voisi uskoa hallinneen nämä taidot hyvin jo vuosisadan puolivälissäkin. Esimerkiksi kansankirjaston toimintaa koskevat lähteet osoittavat naistenkin lukeneen kirjallisuutta aktiivisesti⁴⁴. Maaseudun naisten elämämpiiri oli varhaisempina aikoina yhteisöllisessä mielessä yksityisempi, mikä ei kuitenkaan tarkoittanut sitä, etteivätkö he olisi arjessa voineet kirjoittaa esimerkiksi kirjeitä. Niitä ei vain ole välttämättä säilynyt nykypäiviin, koska monilla 1800-luvun ihmisillä oli tapana hävittää henkilökohtaisin kirjeenvaihtonsa vielä elinaikanaan, tai sitten edesmenneiden omaiset huolehtivat tästä. Vuosisadan lopulta lähtien paikallinen yhdistystoiminta avasi uudenlaisen väylän maaseudun naisten julkisemmalle kirjoittamiselle.

Keskeistä on ymmärtää, että viranomaislähteitä tarkasteltaessa kyse on paikallishallinnon asiakirjoista, jotka odotusten ja perinteisten yhteisöllisten arvojen mukaisesti laati ensisijaisesti mies perheenpäänä tai lähiyhteisöön kuuluvana henkilönä. Miehet myös korjasivat makasiineja, hoitivat seurakuntien ja kuntien taloutta ja tekivät luottamushenkilöinä päätöksiä yhteisten asioiden hoitamisesta. Tämä kaikki oli ensisijaisesti heidän toimintakenttäänsä. Pitkään 1800-luvun lopulle saakka he kuitenkin saattoivat allekirjoittaa kunnallisia ja seurakunnallisia pöytäkirjoja vain puumerkeillään eivätkä välttämättä olleet aina edes kirjoitustaitoisia. Naiset esiintyivät julkisina toimijoina useimmiten ollessaan leskiä, jolloin he edustivat kotitaloutta ja perhettä edesmenneen miehensä puolesta, tai morsiamina kertoen allekirjoituksellaan (tai puumerkillä) suostumuksestaan avioliittoon. Joissain tapauksissa esimerkiksi avioliittokuulutuspyynnön laati asiakirjan todistajana mainittu mies, vaikka morsian oli kirjoittanut siihen koko nimensä ja sul-

⁴⁴ Kotilainen 2016, 283–287.

hanen vain puumerkkinsä. Toisaalta se, että osasi kirjoittaa nimensä, ei vielä taannut kykyä laatia koko asiakirjaa.

Näin ollen jäisi liian yksipuoliseksi tulkita naisten luku- ja kirjoitustaidon olleen vähemmän merkityksellistä naisille itselleen, kuin miltä tilanne virallisten lähteiden valossa näyttää. Pikemminkin on aina pureuduttava paikallisiin olosuhteisiin ja tapakäytäntöihin, jotta voisi todentaa, ketkä oikeastaan hyödynsivät luku- ja kirjoitustaitoa sekä mistä syistä. Tässä verkostojen tarkastelu voi tarjota lisäselityksiä sille, millaiset kirjoittamisen ja lukemisen käytännöt olivat yhteisöllisesti soveliaita ja hyväksytyjä.

Lukeminen ja kirjoittaminen ovat jo itsessään vuorovaikutteisia ilmiöitä lukijan ja kirjoittajan välillä. Kollektiivibiografinen metodologia on välttämätön lähtökohta yhteisöllisen luku- ja kirjoitustaidon tutkimiseen yksilöiden toiminnan rinnalla, koska myös arkielämään liittyvillä teksteillä on aina yleisönsä ja niiden tuottamisella tarkoitus. Ehkä vielä tärkeämpää oli se, mistä viranomaisia varten tuotetuissa lähteissä ei suoraan puhuttu, ja siihen tutkijan tulisi kiinnittää erityisesti huomiota. Koska asiakirjan todellista kirjoittajaa ei aina mainita, tutkijan on pääteltävä tekstin laatija esimerkiksi käsialan perusteella, mikäli mahdollista. Toisaalta, vaikka säilyneiden lähteiden perusteella naiset eivät kirjoittaneet yhtä aktiivisesti kuin miehet, koska eivät toimineet yhteisön keskeisissä hallinnollisissa luottamustehtävissä, lyhyetkin aineistoesimerkit osoittavat, että arkielämässä heidän kirjoitustaitonsa olivat käyttökelpoisia ja kysytyjä.

Kollektiivibiografinen menetelmä auttaa saamaan yksilöiden väliset verkostot samoin kuin niihin liittyvät vaikutussuhteet näkyviksi. Se voi kertoa yhteisön ryhmien erilaisista luku- ja kirjoitustaidoista monipuolisemmin ja auttaa suhteuttamaan eritasoista osaamista koko yhteisön lukutaitoisuuteen, sekä kuvaa kirjoittamisen taitoihin liittyvää työnjakoa. Lukutaitotutkimuksen metodologiaa onkin mahdollista edelleen kehittää yhdistämällä joukkoelämäkerrallisen ja verkostotutkimuksen hyödyt.

Jaetun luku- ja kirjoitustaidon saamia yhteisöllisiä merkityksiä on tärkeää analysoida 1800-luvun loppupuolen siirtymävaiheessa, jolloin suomenkielinen syrjäseutujen väestö alkoi kirjoittaa itse. Tutkijan on harkittava huolella, mitä nämä erilaiset omakätiset jäljet voivat kertoa

luku- ja kirjoitustaidon merkityksestä käyttäjälleen. Kirjoitustaidon ajatellaan olleen miltei aina keskeinen ja haluttu taito, mutta alkuvaiheessa sen hankkimiseen liittyi myös välinpitämättömyyttä taidosta, osattomuutta ja epätasa-arvoisia mahdollisuuksia edes oppia kirjoittamaan. Kiistatta kirjoitustaidosta oli silti merkittävää etua 1800-luvun lopun maaseudulla.

Lähteet

Arkistolähteet

Kansallisarkisto, Jyväskylä.

Saarijärven tuomiokunta, Kivijärven käräjäkunta, perukirjat 1869–1905

Kivijärven seurakunnan arkisto (KSA)

Kirkolliset ilmoitukset 1860–1920

Kuulutus- ja vihkimisasiakirjat 1885–1915

Väestökirjanpidolliset luettelot 1800–1920

Kollektiivibiografinen tietokanta, joka perustuu edellä mainittuihin arkistolähteisiin Kivijärven pitäjän asukkaista (KIVI).

Tutkimuskirjallisuus

Alanko, Aki: *Seurakuntalaisille tiedoksi: Kirkonkuulutukset osana tiedonvälitysjärjestelmää ja tiedotusvälineinä Jyväskylän maaseurakunnassa 1807–1837*. Jyväskylän yliopisto 1999.

Barton, David & Hamilton, Mary: *Local Literacies: Reading and writing in one community*. Routledge 1998.

Caine, Barbara: *Biography and History*. Palgrave Macmillan 2010.

Davis, Natalie Zemon: Sosiaal historian haasteet. Teoksessa Marjatta Rahikainen (toim.) *Matkoja moderniin: Lähikuvia suomalaisten elämästä*. SHS 1996, 9–17.

Erickson, Bonnie H.: Social Networks and History: A Review Essay. *Historical Methods* 30 (1997), 149–157.

Ginzburg, Carlo: *Juusto ja madot: 1500-luvun myllärin maailmankuva*. Alkuteos: *Il formaggio e i vermi: Il cosmo di un mugnaio del '500* (1976). Suom. Aulikki Vuola. Gaudeamus 2007.

- Jalkanen, Kaarlo: *Lukkarin- ja urkurinvirka Suomessa 1870–1918*. Suomen Kirkkohistoriallinen Seura 1978.
- Johansson, Egil: *The history of literacy in Sweden in comparison with some other countries*. Umeå University and Umeå School of Education 1977.
- Kauranen, Kaisa: Mitä ja miksi kansa kirjoitti? Teoksessa Lea Laitinen & Kati Mikkola (toim.) *Kynällä kyntäjät: Kansan kirjallistuminen 1800-luvun Suomessa*. SKS 2013, 19–54.
- Keats-Rohan, Katharine S. B.: *Prosopography Approaches and Applications: A Handbook*. Unit for Prosopographical Research 2007.
- Keravuori, Kirsi: Itseoppineet ihmiset kirjeenkirjoittajina: Perhekirjeenvaihtoa 1860-luvun saaristosta. Teoksessa Maarit Leskelä-Kärki et al. (toim.) *Kirjeet ja historiantutkimus*. SKS 2011, 163–191.
- Kotilainen, Sofia: The Genealogy of Personal Names: Towards a more productive method in historical onomastics. *Scandinavian Journal of History* 36 (2011), 44–64.
- Kotilainen, Sofia: National Language Policy at the Local Level: The Realisation of Language Legislation in Late-19th-Century Finland. Teoksessa Pasi Ihalainen, Mia Halonen & Taina Saarinen (toim.) *Language Policies in Finland and Sweden: Interdisciplinary and multi-sited comparisons*. Multilingual Matters 2015, 147–170.
- Kotilainen, Sofia: *Literacy Skills as Local Intangible Capital: The History of a Rural Lending Library c. 1860–1920*. SKS 2016. <https://oa.finlit.fi/site/books/10.21435/sfh.21/>
- Kotilainen, Sofia: How to Become an Author: The Poet Isa Asp and Her Childhood Fascination with Writing for Magazines. *Knygotyra* 76 (2021), 114–134. <https://doi.org/10.15388/knygotyra.2021.76.78>
- Laine, Tuija: Lukeminen – yksityinen vai yhteisöllinen tapahtuma? *Kasvatus & Aika* 12 (2018), 21–35. <https://journal.fi/kasvatusja aika/article/view/74128>
- Leino-Kaukiainen, Pirkko: Suomalaisten kirjalliset taidot autonomian kaudella. *Historiallinen Aikakauskirja* 105 (2007), 420–438.
- Leskelä-Kärki, Maarit: *Kirjoittaen maailmassa: Krohmin sisaret ja kirjallinen maailma*. SKS 2006.
- Lyons, Martyn: *The Writing Culture of Ordinary People in Europe, c. 1860–1920*. Cambridge University Press 2013.
- Lyons, Martyn, Kotilainen, Sofia & Mäkinen, Ilkka: The Functions and Purpose of Vernacular Literacy: An Introduction. *Journal of Social History* 49 (2015), 283–286.
- Myllymäki, Seppo: Kivijärven väestö ja yhteiskunta vuoden 1860 jälkeen. Teoksessa Martti Peltonen (toim.) *Kivijärven kirja*. Kivijärven kunta ja seurakunta 1986, 89–147.
- Myllyntaus, Timo: Education in the Making of Modern Finland. Teoksessa Gabriel Tortella (toim.) *Education and Economic Development since the Industrial Revolution*. Generalitat Valenciana 1990.

- Nurmi, Veli: *Uno Cygnaeus: Suomalainen koulumies ja kasvattaja*. Kouluhallitus 1988.
- Nurmio, Yrjö: *Taistelu suomen kielen asemasta 1800-luvun puolivälissä*. WSOY 1947.
- Ollila, Anne: Yksilö ja yhteisö: Kiista kontekstualisoimisesta. Teoksessa Heli Rantala & Sakari Ollitervo (toim.) *Kulttuurihistoriallinen katse*. k&h 2010, 63–79.
- Peltonen, Matti: *Matala katse: Kirjoituksia mentaliteettien historiasta*. Hanki ja jää 1992.
- Possing, Birgitte: Biography: Historical. Teoksessa James D. Wright (toim.) *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*. 2. painos. Elsevier 2015. <https://doi.org/10.1016/B978-0-08-097086-8.62132-3>
- Rantanen, Arja: *Pennförare i periferin: Österbottniska sockenskrivare 1721–1868*. Åbo Akademi 2014.
- Tuomaala, Saara: *Työätätekevistä käsistä puhtaiksi ja kirjoittaviksi: Suomalaisen oppivelvollisuuskoulun ja maalaislasten kohtaaminen 1921–1939*. SKS 2004.
- Verhoeven Ludo: Modeling and promoting functional literacy. Teoksessa Ludo Verhoeven (toim.) *Functional literacy: Theoretical issues and educational implications*. John Benjamins 1994.